

ABDÜLMELİK B. MERVÂN'IN PARA REFORMU*

Dr. Fatih ERKOÇOĞLU
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Abdûlmelik b. Mervân (65-85/685-705), Emevî halifelerinin beşincisi ve onların en büyük idarecilerinden birisidir. Abdûlmelik muhtelif reformlarla halifeliğin kontrolünü daha da merkezileştirmekte ön ayak oldu. Bunlardan birisi de para reformudur. Onun halifeliğinde Bizans paraları, tedricî olarak İslâmî tarzda basılan yeni paralarla yer değiştirdi. İlk olarak Bizans paraları kestirilmiş ardından ise Bizans karakterlerinin yerine Kûfî yazıların konulduğu paralar basılmıştır. Bundan sonra bir yüzünde değişiklik yapılmış Arap-Bizans modeli diğer yüzünde ise kılıcıyla ve Kûfiye kıyafetiyle ayakta duran halifenin resminin yer aldığı paralar kestirilmiştir. Son olarak üzerinde ise tamamen yazıların bulunduğu dinarlar ve dirhemler bastırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Abdûlmelik b. Mervan, Emeviler, para, reform.

ABSTRACT

The Monetary Reform of 'Abd al-Malik Ibn Marwan

'Abd al-Malik ibn Marwan is the fifth of Umayyad Caliphs and one of its great rulers (65-86/685-705). 'Abd al-Malik initiated several reforms to further centralize caliphal control. The monetary reform is one of these. In his reign Byzantine and Sasanian coins were replaced by a new Islamic-style coinage (Islamic gold coin, the dinar and silver coin, the dirhem) gradually. Firstly were minted dinars of Byzantine design but afterwards were struck coins in Cufic instead of Byzantine characters. Henceforth were coined coins with modified Arab-Byzantine obverse and on the reverse a standing caliph with sword and dressed Cufiye. Finally were minted purely epigraphic dinars and dirhams.

Key Words: Abd al-Malik Ibn Marwan, Umayyad, money, reform.

GİRİŞ

Emevîlerin Mervânîler kolunun ikinci halifesi olan Abdûlmelik b. Mervân (65-86/685-705), babası Mervân b. el-Hakem'in ölümüyle iktidara geldi. 21 yıllık halifeliğinde iç savaşın ve patlak veren çok sayıda isyanın bastırılması, fetihlerin yeniden organizasyonu, İfrikiyye ve Ermenistan'ın İslâm hakimiyetine girmesi, devletin kurumlarının Muâviye'den sonra yeniden oluşturulması, ilk İslâm paralarının bastırılması, o güne kadar farklı dillerde tutulan dîvân kayıtlarının

* Makale, "Abdûlmelik b. Mervân ve Dönemi (65/86-685/705)" isimli (Ankara 2006) doktora tezimizin, bu halife dönemindeki ekonomik uygulamalarının ele alındığı kısımdan oluşturulmuştur.

Arapçalaştırılması, nüfus sayımının yapılması ve vergilerin yeniden düzenlenmesi, Kubbetü's-Sahra gibi ilk anıt eserlerin tesisi ve muhtelif şehirlerin inşası, Kur'an'a noktalarla hareke konulması işlemi ve ilk tefsir çalışması Abdülmelik'in halifelğinde yaptığı önemli icraatlarından biridir.

Para reformu, Abdülmelik'in ana hatlarıyla vermiş olduğumuz bu faaliyetleri içerisinde en önemlilerinden birisidir. Döneminin icraatları içerisinde oldukça fazla dikkati çeken ve müstakil olarak ele alınmayı hak ettiğini düşündüğümüz bu konuyu bir makale çerçevesinde ele almayı uygun gördük.

Para, günümüzde olduğu gibi eski devirlerde de elden ele dolaşan, göze hitap eden, ekonomik değeri olan bir malzemedir. Para ekonomik işlevinin yanı sıra aynı zamanda hakimiyetin sembolü ve hükümdarlığın başlıca göstergesidir.¹ Cécile Morrisson da belirttiği üzere para darbının gerçekleşmesinde belirleyici en önemli unsur, hükümdarın gücüdür.² Bir hükümdar kendinden öncekilerin bastırdığı paraları da piyasa da kullanabilir, ancak kendi otoritesini ve iktidarını ön plana çıkarmak istiyorsa elbetteki yapacağı şey kendi adına para bastırmak olacaktır. Önemli olan da bu hükümdarın bastırdığı paraların birileri tarafından kullanılıyor olması, onun güç ve kuvvetinin gelecek nesiller tarafından bilinmesidir. Bundan dolayı bütün imparatorlar isimlerini ve eylemlerini kalıcı eserlerle ölümsüzleştirmeyi düşünmüşlerdir. Nitekim insanlık tarihi boyunca bunun pek çok örneğine rastlayabilmek kabildir. Bilindiği üzere hükümdarlar ihtişam ve güçlerini göstermek için çok değişik yöntemler kullanmışlardır. Bu, görkemli anıtlar yardımıyla olacağı gibi imparatorlukların en ücra köşesine kadar ulaşabilen küçük bir madeni para ile de mümkündür.³ Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân da bastırdığı müstakil paralar ile orta çağın Amerikan doları⁴ Solidos karşısında, İslâm'ın gücünü ve kudretini göstererek bir mevzi kazanmış ve İslâm dünyasının para hususunda Bizans'a olan bağımlılığını bitirmiştir. İşte bu nedenle Abdülmelik'in para reformu büyük bir önem arz etmektedir.

A- Abdülmelik Öncesinde ve Onun Döneminde İslâm Coğrafyasında Kullanımda Olan Paralar

İnsan toplulukları paradan çok önce kendi ürettikleri malları, diğer insanların ürettikleriyle mübadele etmek suretiyle, ellerinde bulunmayan mallara sahip olmuşlardı. Zamanla bu işlemde bir takım güçlüklerin ortaya çıkması para denilen bir takas aracının keşfini gerekli kılmıştır. Toplumların aralarındaki ticaret, paranın keşfiyle hız kazanmış ve uzak ülkelerde üretilip, getirilen emtialar pazarlarda satışa sunulmuştur. Bilindiği üzere Hicâz yarımadası doğu ile batı arasındaki ticaret yolları üzerinde yer almaktaydı. Yarımadanın en önemli ticaret merkezi olan Mekke şehri de kervanların uğrak yeriydi ve ticaret burada gelişmişti. Mekkelilerin alış-verişlerinde para kullandıkları bilinmektedir. Nitekim Câhiliye dö-

¹ Michel Kaplan, *Bizans'ın Altınları*, çev. İhsan Batur, İstanbul 2001, s. 19; Cécile Morrisson, *Antik Sikkeler Bilimi Nüsmatik, Genel Bir Bakış*, çev. Zeynep Çizmeli Öğün, İstanbul 2002, s. 59.

² Morrisson, *age*, s. 56, 57.

³ Morrisson, s. 56, 57.

⁴ "The Dolar of the Middle Ages" tabiri R. S. Lopez'e aittir. Bkz. Andrew S. Ehrenkretz, "Studies in the Monetary History of the Near in The Middle Ages", *Journal of the Economic And Social History of the Orient*, Leiden 1992, II, 128.

neminde Herakliyus dinarlarının⁵ ve Bağliyye⁶ isimli Fars dirhemlerinin⁷ Mekte'ye getirildiği ve Mekkelilerin, bu paraları sadece külçe altın kabul ederek alış-veriş yaptıkları zikredilmektedir.⁸ (Resim 1 ve 2) Zira Mekkeliler için ölçü belli idi. Bu ölçü çok az bir kesri hariç yirmi iki kırattı;⁹ on dirhem, yedi miskal¹⁰ ağırlığında idi.¹¹ Miskâl 20, dirhem de 14 kırat olarak kabul edildiğinden aralarında 7/10 oranı bulunmaktaydı.¹² Buna göre zekat nisabı altından 20 dinar, yani 20 miskâl, gümüşten de 200 dirhem olmaktadır.¹³

Bu paraların miktar ve ölçüleri üzerinde Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân, Hz. Ali ve Muâviye dönemlerinde bir oynama yapılmadı ve öylece kullanılmaya devam edildi.¹⁴ (Resim 3) Gerçi Muâviye, kendi zamanında 15 kırattan iki ya da bir habbe eksik paralar bastırdı. Her on dirhem 7 miskal vezninde idi.¹⁵

Abdülmelik'in hilafete geçmesinden önce Mekke'de halifeliğini ilan etmiş

⁵ Grek-Latin menşeli solidos kelimesinin zamanla değişimiyle oluşan denarius kelimesinden Arapçaya geçmiştir. İslâm dünyasında genelde altın para karşılığında kullanılmıştır. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 352.

⁶ Bağli: Hille yakınlarındaki Bağli denilen beldeye veya Re'sü'l-Bağli isimli darphaneciyeye nispet için kullanılmıştır. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 369.

⁷ Ticari ilişkiler kanalıyla Eski Yunan'dan Farsça'ya geçen drahmi kelimesi müteakiben de dirhem olarak Arapça'ya geçmiştir. Sahillioğlu, "Dirhem", IX, 369.

⁸ el-Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ'-Ömer Enis et-Tabbâ', Beyrut 1987, s. 652.

⁹ Ârâmicî'de gerâ, Akkadca ve Asurca'da girû, İbrânice'de girah, Süryânice'de kârâtâ, Grekçe'de keration, Arapça'da ise kırât şeklinde söylenen bu kelime sikke, eczâ ve kıymetli taşların ölçülmesinde kullanılan eski bir ağırlık ölçüsü birimidir. Cengiz Kallek, "Kırât", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 437.

¹⁰ Suriye'de Konstantin sistemi içerisinde yer alan ve Araplarca'da kabul edilen para birimi solidus'a tekabül etmektedir. Abdülmelik para reformu ile bunu altın ağırlığında tek ölçü olarak kabul etti ve bir dinar 65, 55 danelik (4, 25 gr.) miskal ağırlığında olmak üzere miskal dinarın müteradifi olarak kullanıldı. J. Allan, "Miskal", *İA*, Eskişehir 1997, VIII, 373.

¹¹ Belâzurî, *Futûh*, s. 652. Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali, (597/1200), *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, thk. Suheyl ez-Zekkâr, yy 1996, IV, 295; Anistas el-Kermelî, *Resâilu fi'n-Nukûdu'l-'Arabîyyeti ve'l-İslâmîyye ve 'İlmu'n-Nümiyyât*, Kâhire 1987, s. 16.

¹² Halil Sahillioğlu, "Dirhem", IX, 369; bkz. Mehmet Erkal, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisabının Hesaplanması", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1985, III, 85; Abdülaziz Bayındır, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Toplumunda Madeni Paralar ve Kağıt Paralar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2000, II, 16.

¹³ Bayındır, *agm*, II, 16, 17. Bayındır, zekat nisabıyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Gerek câhiliye döneminde ve gerekse İslâmî dönemde dinarların ağırlığının değişmediği ittifakla kabul edilir. Bundan anlaşılıyor ki, fakihler hep aynı dinarı tartmışlardır. Farklılık dinarda değil, terazinin diğer kefesine konan arpadadır. Çünkü arpanın ağırlığı, bölgeden bölgeye, iklimden iklimime, hatta bir tarladan diğerine değişir. Eğer arpaya göre hareket edilse her mezhebin, dinar ve dirhem için belirlediği ağırlık farklı olacağı gibi zekat nisabı da farklı olurdu." *Agm*, II, 17.

¹⁴ Belâzurî, *Futûh*, s. 652. Bkz. el-Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Abdülkadir, (845/1442), *Kitâbu'n-Nukûdi'l-Kadîmeti'l-İslâmîyye*, Konstantiniyye 1298/1880-1881, s. 4; Kermelî, *age*, s. 16; Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 35. Makrizî, Hz. Ömer döneminde Sâsanî tarzında "Elhamdulillah", "Muhammed Resulullah", "Lâ ilâhe illallah" yazan paraların, Hz. Osmân döneminde ise "Allâhu Ekber" yazılı paraların basıldığını nakletmektedir. *Age*, s. 4, 5.

¹⁵ Makrizî, *age*, s. 5. Bkz. Henâ Rıdvân, "en-Nukûdu'l-'Arabîyye", *el-İctihâd*, (Beyrut 1997), XXXIV-XXXV, 131; Hasan Ali Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâûin fi-Asri'l-Ümeûi*, Beyrût 1986, s. 24; İbrahim el-Kâsım Rehâhile, *en-Nukûd ve Devru'd-Darb fi'l-İslâm fi'l-Karneyni'l-Evelîn*, (132-365/749-975), Kâhire 1999, s. 33.

olan Abdullâh b. Zübeyr'in kendisi burada, kardeşi Mus'ab ise Irak'ta bir miktar para bastırdılar.¹⁶ Abdullâh b. Zübeyr'in Mekke'de bastırılmış olduğu bu paraların yuvarlak dirhemler olduğu zikredilmektedir. Zira ondan önce bastırılan dirhemler kaba, küçük ve yazıları da pek belirli değildi. Abdullâh'ın, bu dirhemlerin bir yüzüne "Muhammed Resûlullâh" diğer yüzüne ise "Emerallâhu bi'l-vefâ ve'l-'adl" yazdırıldığı rivayet edilmektedir. Hicâz halifesinin kardeşi Mus'ab, Irak valiliğinde 10 dirhemi 7 miskal kabul ederek bastırdığı dirhemlerle, Iraklıların maaşlarını ödedi.¹⁷

Abdûlmelik döneminde İslâm coğrafyasında tedâvülde olan paralar sadece yukarıda zikredilen bu ikisinin bastırıldıklarından ibaret değildi. Saldırılarıyla Abdûlmelik'in Irak valilerini oldukça fazla meşgul eden Hâricîler de hakimiyetlerini tesis ettikleri bölgelerde kendi adlarına paralar bastırdılar. Hâricî lider Katarî b. Fucâ'e'nin Sâsânî paraları tarzında ve Pehlevice yazıların olduğu parasının üzerinde "Abdullâh Katarî Emîrû'l-Mü'minîn", paranın halkasında Hâricîlerin şiarı "Lâ hükme illâ lillâh" (Hüküm ancak Allâh'a aittir) ibaresi yazmaktadır.¹⁸ Katarî'nin bu sikkeleri Abdûlmelik'in para reformuna kadar tedâvülde kaldı. Yine bir başka Hâricî 'Atiyye b. el-Esved de kendi adına para bastırdı.¹⁹ Önceleri Emevîlerin hizmetinde olan daha sonra onlara isyan eden Abdurrahman b. el-Eş'as da h. 82 yılında Nişâbur'da kendi adına para kestirttiği bilinmektedir.²⁰

B- Abdûlmelik b. Mervân'ın Para Reformunu Gerçekleştirmesinin Nedenleri

Yukarıda İslâm coğrafyasında tedâvülde olan muhtelif şahıslar tarafından bastırılan paralardan kısaca bahsettik. Bu paraların büyük kısmı Abdûlmelik zamanında tedâvüle sokulmuştur. Hicâz, Irak ve Horasan bölgelerini elinde bulduran Abdullah b. Zübeyr'in 73/692 yılında öldürülmesiyle onun idaresi altında bulunan bölgeler Abdûlmelik'in hakimiyetine geçti.²¹

Uzun süren iç savaş, Irak'ta ve Cezîre bölgelerinde patlak veren Hâricî isyanları devletin ekonomisine darbe vurmuştu. Bu dönemde devletin cizye ve harâç gelirlerinden kaybı oldukça fazlaydı.²² Yine ülke içerisinde Sâsânî Devleti'nin zayıflığında, ayarlarıyla oynanarak basılmış çok sayıda dirhem tedâvülde

¹⁶ Belâzurî, *age*, s. 653.

¹⁷ Makrizî, *age*, s. 5, 6. Bkz. Hallâk, *age*, s. 25; Ahmed Hasen Ahmed el-Hasenî, *İslâm'da Para*, çev. Adem Esen, İstanbul 1996, s. 64.

¹⁸ Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, s. lxi; Vedâd el-Kazzâz, "Şi'ârun cedîd li'l-Havâric 'alâ nukûdi 'Atiyye b. el-Esved", *el-Meskûkât*, (Bağdat trz), X-XI, 173; Nâhid Abdürrezzâk Defter, "Devâfî'u ve Esbâbu Ta'rîbi'l-Meskûkât", *el-Meskûkât*, (Bağdat), X-XI, 19; İlyâs Baytar, *Tatavvuru'l-Kitâbâtî'n-Nukûşî alâ'n-Nukûdi'l-Arabiyyeti (mine'l-cahiliyyeti hattâ'l-asri'l-hadîs)*, yy trz, s. 56; Mahmûd Bâkır el-Hüseynî, "Şi'âru'l-Havâric 'alâ'n-Nukûdi'l-İslâmiyye el-Madrûbe bi'l-Kûfe", *el-Meskûkât*, (Özel Sayı), (Bağdat 1969), I-2, 32-35; Vedâd el-Kazzâz, Katarî'nin 75/694 yılında Erdeşirhurre, Bişâbûr, Darabcird ve Zerenc'de İran tarzında paralar bastırıldığını belirtmektedir. Bkz. "Şi'ârun cedîd li'l-Havâric", X-XI, 173.

¹⁹ Walker, *Arab-Sassanian*, s. lx; Defter, agm, X-XI, 19; 'Atiyye b. el-Esved "'Ateviyye" denilen dirhemlerini Kirmân'da 70-75/689-694 yıllarında bastırdı. Bkz. Vedâd el-Kazzâz, agm, X-XI, 174.

²⁰ Walker, *Arab-Sassanian*, s. lxiv.

²¹ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/932), *Târihu't-Taberî*, (*Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*), Beyrut 1997, III, 538.

²² Fevzî 'Atvî, *Fî'l-İktisâdî's-Siyâsî, en-Nukûdu ve'n-Nuzumu'n-Nakdiyye*, Beyrût 1989, s. 72; Ahmed Hasen, *age*, s. 65.

bulunmaktaydı.²³ İslâm ülkesinin geniş sınırlarında bu farklı gramajlardaki paraların varlığı, mâli işlerde -özellikle cizye ve harâcın toplanmasında- sıkıntıya yol açmaktaydı.²⁴ Zira bu farklı gramajlar hem karışıklığa neden oluyor hem de devletin hazinesine gidecek vergiyi azaltıyordu. Bundan dolayı da -özellikle zekat müessesesinin ve harâç sisteminin daha düzgün bir şekilde işlemesi için paraların standardizasyonunun gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyuluyordu.²⁵ İşte bütün bu nedenlerden dolayı Abdûlmelik, devletin azalan vergi gelirlerini artırmaya yönelik olarak en azından tedâvüldeki farklı gramajdaki paraları standart hale getirmeyi hedeflemiş olmalıdır. Böylece devletin vergi kaybı en aza indirgenmiş olacaktı.

Para reformu devletin sadece vergi gelirlerini artırmaya yönelik bir çabası olarak görülmemelidir. Bu, merkezî otoritenin kuvvetlendirilmesine yönelik atılmış diğer adımlarla birlikte değerlendirilmesi gerekir. Abdûlmelik'in kendi zamanına kadar Farsça, Yunanca ve Kıptice tutulan divân kayıtlarını Arapça'ya çevirtmesi,²⁶ asayişin sağlanması sonrasında bazı bölgelerde vergilerin yeniden düzenlenmesi,²⁷ onun para reformu gibi önemli icraatlarından olup, bunlar aynı zamanda birbirleriyle çok sıkı bağlantılıdır.

İslâm coğrafyasında Bizans ve Sâsânî paralarının kullanıldığını yukarıda zikretmiştik. Sâsânî imparatorluğu Müslümanlar tarafından daha ilk fetihlerde çöktürülmüştü. Bu fetihlerde Bizans imparatorluğu gözde toprakları Mısır ve Suriye'yi kaybetmişse de İslâm devleti karşısında büyük bir güç olarak varlığını sürdürmekteydi. Abdûlmelik, iç savaş esnasında saldırılarından emin olabilmek için kendisine yüklü miktarda vergi ödemek zorunda kaldığı Bizans İmparatoru Justinianus II (685-695)'nin, sürekli tehdidini de ensesinde hissetmekteydi.²⁸ İmparatorluk, Abdûlmelik'ten bu vergiyi Bizans parası olarak tahsil etmekteydi.²⁹ Bu arada Bizans'ın para tekeline elinde tuttuğunu belirtmemiz gerekir. Zira burada darp edilen altın paralar İslâm ülkesine ithal edilmekteydi ve Müslümanların Bizans para kaynaklarına bağımlılıkları söz konusuydu.³⁰

Halife, iç savaştan başarıyla çıkmış ve bu durum, onun Bizans karşısında elini kuvvetlendirmişti. Abdûlmelik'in Bizans'a karşı kullanabileceği diğer bir kozu daha vardı. O da Mısır'da imal edilen ve buradan da Bizans'a ihraç edilen³¹

²³ el-Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, Beyrût 1994, s. 273; bkz. Ahmed Hasen, s. 65.

²⁴ Fevzî 'Atvî, *age*, s. 89.

²⁵ Fevzî 'Atvî, *age*, s. 72; Ahmed Hasen, s. 65.

²⁶ Belâzurî, *Futûh*, s. 421, 422; Mâverdi, s. 341.

²⁷ Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Müderris-zâde Muhammed Atâullah Efendi, sds: İsmail Karakaya, Ankara 1982, s. 142; Corci Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, sds: Mümin Çevik, İstanbul 1976, s. 300; Muhammed 'Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2001, s. 331.

²⁸ Belâzurî, *Futûh*, s. 218; Taberî, III, 516.

²⁹ Theophanes, *The Chronicle*, An English translation of anni mundi 6095-9305 (A.D. 602-813), with introduction and notes, Harry Turtledove, Philadelphia 1982, s. 59.

³⁰ el-'Askerî, Ebû Hilâl b. el-Hasan b. Abdullah b. Sehl, (395/1004), *el-Evâil*, haz. Abdurrezzâk Gâlib Mehdi, Beyrut 1997, s. 185; es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Osmân (911/1505), *Tarihu'l-Hülefâ*, (Tlk. Mahmûd Riyâd el-Halebî), Beyrut 1996, s. 193; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s. 102; Hallâk, s. 33; G. R. Hawting, *The First Dynasty of Islam, The Umayyad Caliphate AD 661-750*, Londra 2000, s. 64, 65.

³¹ 'Askerî, *Evâil*, s. 185; Suyûtî, *Tarih*, s. 193; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 102.

tırâzlı³² kağıtlardı.

Abdülmelik, Mısır valisi kardeşi Abdülaziz'e üzerlerinde haç işaretlerinin ve sembollerinin (Baba, oğul ve Kutsal Rûh'un) yer aldığı tırâzlı kağıtlara (parşömenlere) "Kul Huvallahu Ehad" yazısının yazılmasını emretti.³³ Böylece tırâzların Arapçalaştırılmasına girildi. Tabii olarak bu gelişme Bizans imparatorluğunda rahatsızlığa neden oldu. İmparator, Abdülmelik'i eğer bunu terk etmeyecek olursa, bastırıldığı paraların üzerine İslâm dinini kötileyen yazılar yazmakla tehdit etti. Bu durumu istişare eden halifeye, danışmanları, üzerinde tevhid ve Hz. Muhammed'in risaletinin şahadetinin (Lâ ilâhe illâllâh Muhammed Resûlullâh) yer aldığı İslâm parasını basmasını tavsiye ettiler.³⁴ Bu tavsiyeyi verenin Hâlid b. Yezîd olduğu belirtilmektedir. O, halifeye: "Onların dinarlarını bırak, kendi dinarını bastır." demiştir.³⁵ Şaban'ın da belirttiği gibi burada düşman para kaynağına karşı apaçık bir memnuniyetsizliğin olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

Abdülmelik'le Justinianus II arasında tırâz krizi sürerken Kıbrıs halkının imparator tarafından Anadolu'da iskan edilmesi üzerine başka bir anlaşmazlık daha baş gösterdi.³⁷ Bu arada halifenin daha önce imparatorla yaptığı anlaşma gereği ödemesi gereken vergiyi, üzerinde kendi resmi bulunan yeni paralarla ödemeye kalkışmasıyla ihtilaf daha da büyüdü ve aradaki anlaşma böylece bozuldu.³⁸ Muhtemelen Abdülmelik, imparatorun Kıbrıslıları nakil emrivakisine, ona ödediği vergileri kendi bastırıldığı paralarla ödeme teşebbüsüyle mukabelede bulunmuştur.

C- Abdülmelik'in Para Reformu

Kataloglarda bulunan ve Abdülmelik dönemine ait paralardan onun para reformu sürecini gayet güzel bir şekilde takip edebilmekteyiz. Halife'nin para reformuyla birlikte bastırıldığı yeni paralar, birden bire ortaya çıkmamış belirli deği-

³² Farsça'dan alınan bu kelime, hükümdar veya önemli kimselerin, sanatkârane sırma işlemelerle, özellikle şeritler halinde kenar yazılarla süslenmiş elbiselerle ve bunların işlendiği imalathane, atölye anlamına da gelmektedir. Bu tabir, daha sonra özellikle papirüs üreticilerinin resmi olarak bunların üzerlerine is mürekkebi veya kısmen kırmızı ve yeşil mürekkeple kaydettikleri kitabeler için kullanıldığı gibi papirüs üreten atölyeler için de kullanılmaktadır. A. Grohmann, "Tırâz", *İA*, Eskişehir 1997, XII-1, 235, 236; bkz. R. B. Serjeant, "Material For A History Of Islamic Textiles Up To The Mongol Conquest", *Ars Islamica*, (Michigan 1942), IX, 60.

³³ Bkz. Belâzurî, *Futûh*, s. 335, 336; 'Askerî, *el-Evâil*, s. 185; Suyûtî, *Tarih*, s. 193; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Suku*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s. 102; Abdurrahman Fehmî Muhammed, *Mecmûatu'n-Nukûdi'l-Arabiyyeti ve İlmu'n-Nümiyyât "Fecrû's-Sikketi'l-Arabiyyeti"*, Daru'l-Kütüb, Kahire 1965, s. 35. İlyâs Baytar, parşömenlerin üzerine "Şehidallâhu ennehû lâ ilâhe illâ Hû" yazıldığını belirtmektedir. Bkz. *Tatavvuru'l-Kitâbâtî'n-Nukûş*, s. 58; Hallâk, *age*, s. 24, 25; Henâ Rıdvân, "en-Nukûdu'l-Arabiyye", XXXIV-XXXV, 133, 134; Mehmet Erkal, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", III, 89

³⁴ İlyâs Baytar, *age*, s. 58. Bkz. Kermeli, *age*, s. 41; Erkal, *agm*, III, 89.

³⁵ Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, s. 6; Bkz. Kermeli, s. 41. Kaynaklar Abdülmelik'in yeni para basımıyla ilgili olarak ilginç bir rivayete yer vermektedir. Hâlid b. Yezîd, Abdülmelik'e Ehlî Kitâbın ilk alimlerinin, en uzun ömürlü halifenin Allah'ı dirheminde takdis eden kimse olduğunu, kitaplarında zikrettiklerini söylemiş, Abdülmelik de bunun üzerine yeni para basımına girişmiştir. el-Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme bi-Kesfi'l-Ğumme*, thk. Mustafa Ziyâde-Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyâl, Kahire 2002, s. 55; Kermeli, s. 41; Abdurrezzâk Defter, "Devâfi'u ve Esbâbu Ta'ribi'l-Meskûkât", X-XI, 21.

³⁶ M. A., Shaban, M. A, *Islamic History, A New Interpretation*, Cambridge 1971, s. 114.

³⁷ Theophanes, *The Chronicle*, s. 64.

³⁸ Theophanes, s. 63; Hallâk, s. 63-65; Henâ Rıdvân, *agm*, XXXIV-XXXV, 134; Bkz. Adnân el-Hadîdî, "Fulûsun Nuhâsiyyetün Ümeviyyetün fi 'Ammân", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1975), VI, 42.

şikliklerden geçtikten sonra son halini almıştır. Önceleri Bizans paraları örnek alınmış zamanla bunların üzerlerindeki bazı karakter ve motiflerin yeniden düzenlenmesiyle ilk müstakil İslâm dinarları ve dirhemleri oluşturulmuştur. İlk olarak gümüş paraların (dirhemlerin) reformuna 72/691-692 yılında başlanmış ve tamamen yazılardan oluşan dirhemler ise 79/698-699 yılında tasarlanmış ve basılmıştır.³⁹

Dinarların reformuna ise dirhemlerden sonra başlanılmıştır. İlyas Baytar, yapmış olduğu çalışmada Abdûlmelik döneminden kalan paraları göz önünde bulundurarak, onun para reformunu, Bizans paraları üzerinde yaptırdığı 5 değişiklikle gerçekleştirdiği sonucuna varmıştır. Buna göre ilk olarak halife, 74/693 tarihli bastırdığı dinarın üzerindeki Hristiyanlık işaretlerinden haç ve merdiveni muhafaza etmiş; fakat 21 sayısına tekabül eden (B-I) harflerini -Bizans dinarındaki aksine- (I-B) olarak yer değiştirmiştir.⁴⁰ İkinci olarak paranın arka yüzündeki haç işareti⁴¹ biraz tahrif edilerek (T) harfi şeklini almıştır. Üçüncü olarak haç işareti değiştirilmiş ve paranın kenarına Kûfi hatla “Lâ ilâhe illâllâhu vahdehû lâ şerike leh” yazısı yazılmıştır. Bu parada Heraklius'un resmi⁴² muhafaza edilmiştir. Dördüncü olarak ise Abdûlmelik, Bizans imparatoru Heraklius'un resminin yerine kendisininkini koydurmuştur. Halife bu resimde Kûfiye denilen elbiseyi giymiş, enli kılıcını sarkıtmış ve uzun sakallı olarak görülmektedir. Bunun çevresinde ise “Bismillâhi lâ ilâhe illâllâhu vahdehû Muhammed Resûlullâh” yazılıdır. Fakat yine de haçın taşındığı merdiven üzerinde duran sütunda olduğu gibi Bizans tesiri bu parada görülmektedir.⁴³ (Resim 4 ve 5)

Beşinci olarak yaptığı değişiklik ise halifenin, dinarın Bizans tesirinden kurtarılacak Arapçalaştırılmasında son adımını oluşturmaktadır. 77/696 yılında basılan bir parada herhangi bir resim olmaksızın sadece yazılar bulunmaktadır. Paranın ön yüzünde “Lâ ilâhe illâllâhu vahdehû lâ şerike leh”, halkasında “Muhammed Resûlullâh erselehû bi'l-hudâ ve dîni'l-hakki liyuzhira'hû 'alâ'd-dîni küllih ve lev kerih'e'l-müşrikûn”⁴⁴ arka yüzünde “Allâhu ehad Allâhu's-samed lem yelid ve lem yûled”, halkasında ise “Bismillâhi duribe hâzâ'd-dînâr fi sene seb'a

³⁹ Grierson, III-3, 244.

⁴⁰ İlyas Baytar, bu harflerin Yunan Ebced hesabına göre I=10 B=2 ye tekabül ettiğini ve bu iki harfin 12 sayısına karşılık geldiğini belirtmektedir. Bkz. *en-Nukûdu'l-'Arabiyye*, s. 66.

⁴¹ Cécile Morrisson haç motifi ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “...Avrupa'da bu dönem sikke sanatında haç motifinin çok önemli bir yeri vardır. Hatta VII. ile VIII. Yüzyıllarda tek tema olmuş ve günümüze kadar bu rolü sürdürmüştür. Bizans sikke ikonografisinin Hristiyanlaşma evresine ait bilgilerimizi hemen hemen tamdır. Haç betimi VI. Yüzyılın başından itibaren arka yüzün ana tipi olarak seçilmiş, II. Justinianus'un sikkelerinde (685-695, 705-712) İsa betimi iki tipiyle birlikte yetkin şekilde betimlenmiştir.” Bkz. *Age*, s. 50.

⁴² Bizans paralarında bazen Heraklius'un kendinin bazen de o ve oğlunun beraber resimleri yer almaktadır. Bunlar ellerinde haça benzer birer asa tutmaktadır. Bkz. İlyas Baytar, s. 65; *el-Meskûkâtu'l-'İslâmiyye*, el-Bank el-'Arabî el-Mahdûd, 1930-1980, s. 21, 22; Abdurrezzâk Defter, “Devâfi'u ve Esbâbu Ta'ribi'l-Meskûkât”, X-XI, 18.

⁴³ İlyas Baytar, *en-Nukûdu'l-'Arabiyye*, s. 66-69. Bkz. Philip Grierson, “The Monetary Reforms of 'Abd Al-Malik”, III-3, 244, 245; Henâ Rıdvân, XXXIV-XXXV, 135, 136; S. Gerö, “Early Contacts Between Byzantium and the Arab Empire: A Review and Some Reconsiderations”, *Proceedings of the Symposium on Bilâd al-Shâm During the Byzantine Period, (15-19 Kasım 1983)*, (Ed. Muhammed Adnan Bakhit-Muhammed Asfour), Ammân 1986, s. 127, 128.

⁴⁴ “O, peygamberini doğru yol kanunu ve hak dini ile gönderendir, onu bütün dinlerden üstün kılmak için; isterse müşrikler hoşlanmasınlar.” *Tevbe*, 9/33.

ve seb'în" yazmaktaydı.⁴⁵ (Resim 6)

Bu dinar, Abdülmelik'in para reformunun son örneğini oluşturmaktadır. Dinarın ağırlığı bir miskâl idi ve 4, 25 grama tekabül etmekteydi. Abdülmelik'ten sonra gelen Emevî halifeleri, Emevî Devleti'nin çıktığı 132/749 yılına kadar onun izinden gitmiştir.⁴⁶

Para reformunun son örneğini teşkil eden bu paranın en karakteristik özelliği ise sırf yazıdan ibaret oluşudur. Paraların her iki yüzüne, idarecilerin portreleri veya Bizans ve Sasanilerdeki gibi diğer resim temsilleri olmaksızın sadece Müslüman dini formülü yazdırılmıştır. Bu durum her zaman olmasa da İslâm paralarına bir model teşkil etmiştir.⁴⁷

Abdülmelik'in para üzerine yazı ve resim koyduran ilk kişinin olduğu kaynaklar tarafından ittifakla kabul edilmektedir.⁴⁸ Fakat onun bu ilk paraları ne zaman bastırıldığı hususunda bir anlaşmazlık söz konusudur. İbn Sa'd, Mâverdî ve İbnü'l-Cevzî, Abdülmelik'in 75/694 yılında;⁴⁹ Dîneverî, Taberî ve İbnü'l-Esir ise Abdülmelik'in 76/695 yılında dinar ve dirhemler bastırıldığını zikretmektedir.⁵⁰ Kataloglarda kayıtlı paralara bakıldığında bu sorunun kendiliğinden çözüldüğü görülmektedir. Nitekim en erken İslâm dinarının h. 76 yılında bastırıldığı böylece anlaşılmakta, Dîneverî, Taberî ve İbnü'l-Esir'in vermiş olduğu tarihin de doğruluğu ortaya çıkmaktadır.⁵¹

Haccâc'ın da 75/694 yılı sonunda para basmaya başladığı ve 76/695 yılında birçok yerde yeni paraların basımının yapıldığı nakledilmektedir.⁵² Nitekim

⁴⁵ Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 7; Suyûtî, *Tarih*, 193; Michael Broome, *A Handbook Islamic Coins*, Londra trz, s. 10; İlyâs Baytar, *en-Nukûdu'l-'Arabiyye*, 69. Bkz. Grierson, agm, III-3, 244; Henâ Rıdvân, XXXIV-XXXV, 136.

⁴⁶ İlyâs Baytar, 70.

⁴⁷ Hawting, *The First Dynasty*, s. 64, 65. Cécile Morrisson para reformuyla İslâm paralarında dini motiflerin ön plana çıktığını bu durumun Bizans'ta da yankı bulduğunu belirterek şöyle söylemektedir: "Aynı tarihte (yaklaşık 692) Emevilerin "Abd Allah" epithetli (sıfat) sikkelerine bir yanıt olarak Bizans sikkeleri üzerinde İsa betimi ve "Ihs Cristos Rex Reg-Mantum et D(ominus) Iustinianus Se(u)U(s) Christi= İsa'nın hizmetkarı lejanı yer almıştır. Bu çekişmenin ilk olarak kim tarafından başlatıldığının yanıtı tam olarak verilemez de, karşıt görüşün kayıtsız olarak açıklanmasına işaretler. Ve bir yüzyıl boyunca gümüş sikkelerin üzerindeki Bizans miliareasion (mil taşı), İhs Xristus Nica lejanlı ve haç betimi açık bir şekilde her yönden taklit ettiği dirhemle savaşmaktadır." *Antik Sikkeler Bilimi Nümismatik*, s. 59.

⁴⁸ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. ez-Zühri (230/844), et-Tabakâtü'l-Kübrâ, Beyrut, 1996, V, 118; İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, (300/913'ten sonra), el-Mecelletu's-Sâbi' min Kitâbi'l-A'lâki'n-Nefise, Beyrut 1988, s. 173; Mâverdî, age, 274; el-Hanbelî, Ebû Bekir Takiyuddin Zeyd el-Cerâ'î, (883/1478), el-Evâil, (Thk. 'Âdil el-el-Ferîcât), Beyrut 1988, s. 88.

⁴⁹ İbn Sa'd, age, V, 118; İbnü'l-Cevzî, IV, 295; Ayrıca bkz. el-Kütübî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Abdurrahman, (764/1265) *Fevâtü'l-Vefeyât*, I-II, (Thk. Ali Mahmûd Mu'avviz-'Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd), Beyrut 2000, II, 32.

⁵⁰ ed-Dîneverî, Abû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, (Thk. Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Beyrut trz, s. 289; Taberî, *Tarih*, III, 576; İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem eş-Şeybânî 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1989, III, 113. İbnü'l-Cevzî, 76/695 yılında bastırıldığına dair bir başka rivayete daha yer vermektedir. *Muntazam*, IV, 295. Dîneverî, Abdülmelik'in önce dirhemleri ardında da dinarları bastırıldığını ifade etmektedir. *Ahbâr*, s. 289.

⁵¹ Abdülmelik döneminde basılan paraların basım yerleri ve tarihlerinin ele alındığı kısma bakınız.

⁵² Bu rivayet Medâinî'den nakledilmektedir. Bkz. Belâzurî, s. 655; Mâverdî, s. 274; el-Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Hanbelî, (458/1065), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 2000, s. 180.

Haccâc'ın da bir darphâne (Dâru Darb) kurdurduğu bilinmektedir. Burada Irak valisi para darbı yapabillerini toplamış, kalp paralardan ve külçe halinde olan madenlerden devlet adına para kesimi yaptırmıştır.⁵³ Ayrıca Haccâc'ın "Bağliyye" denilen dirhemler bastırdığı, bunların bir yüzüne "Bismillâh" diğer yüzüne ise "el-Haccâc" yazdirdığı,⁵⁴ bir yıl sonra ise bu paraların üzerlerine "Allâhu Ehad, Allâhu's-Samed" ibaresini koydurduğu rivayet edilmektedir.⁵⁵

Abdûlmelik'in para reformu İslâm toplumunda genel kabul görmüş; fakat İslâm toplumunun hassasiyeti paraların üzerine ayet yazılması hususunda kendini göstermiş ve özellikle fukahâ arasında bir tartışmaya yol açmıştır. Nitekim kaynaklarda belirtildiği üzere fakihlerin yeni bastırılan bu paraları hoş görmedikleri ve "Mekrûha" dedikleri nakledilmektedir.⁵⁶ Bu, Abdûlmelik'in para reformuna karşı bir tavır değildi. Sorun sadece elden ele dolaşan, farklı ortamlarda bulundurulmuş paraların üzerindeki Kur'ân ayetlerinden kaynaklanmaktaydı. Zira alimleri endişeye sevk eden, Mâverdi'nin de belirttiği gibi ayet yazılı paraların cünüp ve pis olanlar tarafından taşınabileceği hususudur.⁵⁷

Tartışma yeni basılan paraların gramajı, bunların Hz. Peygamber ya da Hz. Ömer dönemlerindeki ölçüye uyup uymadığıyla ilgili olmayıp; sadece paraların üzerinde yer alan Kur'ân ayetleriydi.⁵⁸ Buna rağmen Sa'id b el-Müseyyeb örneğinde olduğu gibi bu paraları kerih görmeyenler de bulunmaktadır. Nitekim onun Dimeşk'e bir miktar dinar gönderdiği, bunları Abdûlmelik'in bastırdığı paralara göre bastırdığı,⁵⁹ Medîne pazarında da alış verişte kullandığı ve bunda da bir beis görmediği rivayet edilmektedir.⁶⁰

Abdûlmelik'in bastırdığı paraların en belirleyici vasıflarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Dirhemler, her 10 dirhem 7 miskâle eşit (veznü's-seb'a) olarak basıldı.
2. Dirhemler aynı zamanda 6 dânek⁶¹ ağırlığındadır.
3. Paraların ağırlığı Hz. Peygamber'in sünnetine uygun olarak düzenlendi.
4. Basılan paralar sahâbi ve tabiin tarafından kabul gördü.⁶²

Abdûlmelik'in para reformuyla birlikte bastırdığı paraların özellikle dinarların ağırlığı 4, 25 gram olarak tespit edildi.⁶³

⁵³ Belâzurî, s. 656.

⁵⁴ Belâzurî, s. 654. Bkz. Henâ Rıdvân, XXXIV-XXXV, 139.

⁵⁵ Belâzurî, s. 656; Mâverdi, s. 274; bkz. 'Askerî, s. 185; İbnü'l-Esîr, III, 114. Bkz. Kermelî, s. 20. Ayrıca bu paralar Sümeyr isminde birisi tarafından basıldığı için es-Sümeiryiye olarak geçmektedir. Belâzurî, s. 656.

⁵⁶ Belâzurî, s. 656; Mâverdi, s. 274.

⁵⁷ Mâverdi, s. 274; bkz. İbnü'l-Esîr, III, 113, 114; Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, 8; *İğâse*, s. 57, 58.

⁵⁸ Mehmet Erkal, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Nisâb Miktarının Hesaplanması", III, 93.

⁵⁹ Taberî, III, 577. Belâzurî, Sa'id'in Dimeşk'e külçe halinde altın gönderdiğini burada kendisi için câhiliye çağı ölçüsünde para basıldığını zikretmektedir. *Futûh*, s. 654.

⁶⁰ Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, s. 6.

⁶¹ Kelimenin aslı Farsça olup "küçük tane" anlamına gelmektedir. Kelime Arapça'da dânek, dânik, dânak (çoğulu ise devânîk, devânîk) Tükçe'de ise denk veya dank olarak söylenmektedir. Dânek dinar, dirhem ve miskalin 1/6'sı değerinde bir ölçü birimi olup paraların üzeri değerleriyle ağırlık birimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Dânek", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 457, 458.

⁶² Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Selâm (224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, (Thk. Muhammed Halil Herâs), Beyrut 1986, s. 522, 523; Makrizî, *İğâse*, s. 56, 57; Erkal, III, 91.

⁶³ Hallâk, s. 30. Paraların gramajlarıyla ilgili olarak bkz. Michael Broome, *A Handbook of Islamic*

Böylece bir dinar (yahut miskâl)= 4, 25 gram
 1 şer'î dirhem=7/10 dinardır.
 O zaman $7/10 \times 4, 25 = 2, 975$ gram etmektedir.⁶⁴

D- Abdülmelik b. Mervân Döneminde Basılan Paraların Basım Yerleri ve Tarihleri

Abdülmelik'in para reformu büyük ölçekli olarak gerçekleştirilmiştir. Altın paraların yeniden basılmaları Dimeşk'te olurken, gümüş sikkeler ise daha çok diğer şehirlerde yapıldı.⁶⁵ Abdülmelik, hilafet merkezi Dimeşk'te "Dînâru Dimeşk" denilen paraları bastırırken, Irak valisi Haccâc'a da dinar bastırmasını emretti.⁶⁶ Bu arada Mısır valisi Abdülaziz'in de İskenderiye'deki eski darphâne-de⁶⁷ ve Fustat'ta dirhemler bastırıldığı zikredilmektedir.⁶⁸

Philip Grierson basım işlemlerinde sadece tedavüldeki paraların değil mevcut gümüş kaynaklarının da değerlendirilerek para olarak piyasaya sürüldüğünü belirtmektedir.⁶⁹

Yapılan kazı faaliyetlerinde Abdülmelik'in döneminde bastırılan bir kısım paralar bulunarak, bunların katalogları oluşturulmuş ve müzelerde teşhiri sağlanmıştır. Bu kataloglarda Abdülmelik dönemi para reformuna örnek teşkil eden çok sayıda paranın ne zaman, nerede basıldıkları ve üzerlerindeki yazılar yer almaktadır.⁷⁰

→ →

Coins, Londra trz, s. 11, 12; Tuncay Aykut, *Emevî Sikkeleri*, İstanbul 1982, s. 13, 14.

⁶⁴ Erkal, III, 99, 101.

⁶⁵ Philip Grierson, "The Monetary Reforms Of 'Abd Al-Malik", III-3, 260.

⁶⁶ Belâzurî, *Futûh*, s. 653. Bkz. es-Seyyid Mûsâ el-Hüseynî el-Mâzenderânî, *Tarihu'n-Nukûdu'l-İslâmiyye*, Beyrut 1988, s. 133; Henâ Rıdvân, "en-Nukûdu'l-'Arabiyye", XXXIV-XXXV, 138; Kusay el-Hüseynî, *Tecdidü'd-Devleti'l-'Arabiyyeti, Zemeni'l-Emeviyyin*, Lübnan 1997, s. 43; bkz. Celâl Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980, s. 254.

⁶⁷ Hallâk, s. 41.

⁶⁸ Halil Sahillioğlu, "Darphâne", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 501.

⁶⁹ Philip Grierson, III-3, 260.

⁷⁰ Stanley Lane-Poole, *Catalogue of the Collection of Arabic Coins*, Londra 1897, s. 4, 5, 11; John Walker, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, Londra 1941; John Walker, *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins*, Londra 1956; "Some Early Arab and Byzantine-Sassanian Coins From Susa", *Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, New York 1952, s. 235-243; "Two Arab-Byzantine Dinars", *The British Museum Quarterly*, (Londra 1956), XX, 15, 16; "Is the Caliph Bare-Headed on Umayyad Coins?", *The Numismatic Chronicle*, Aynı basım, (1967), XVI, 321, 323; Tuncay Aykut, *Emevî Sikkeleri*, s. 13-20; Tahsin Özgüç-Tahsin Saatçi, "Altın-tepe'de Bulunmuş Olan Emevî Sikkeleri (Altın-tepe Definesi)", *Belleten*, (Ankara 1984), XLVII, 1192-1194; İbrahim Artuk, *Denizbacı Definesi*, Ankara 1966, s. 9-12; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1970, I, 3, 4; 10-14; İsa Süleymân, "Dirhemâni Mühimmâni", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1975), VI, 4-8; Adnân el-Hadîdî, "Fulûsun Nuhâsiyyetün Ümeviyyetün min 'Ammân", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1975), VI, 41-48; Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke*, İstanbul 1970, s. 3; N. G. Nassar, "The Arabic Mints in Palestine and Trans-Jordan", *Numismatics of the Islamic World, Coins and Coinage of Palestine, Syria and Iraq*, (Ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 2003, XXIII, 79-85; George C. Miles, "Islamic Coins", *Numismatics of the Islamic World, Coins and Coinage of Palestine, Syria and Iraq*, (Ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 2003, XXIII, 87; "Catalogue of Islamic Coins", *Numismatics of the Islamic World, Coins and Coinage of Palestine, Syria and Iraq*, (Ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 2003, XXIII, 109,112; Vedâd el-Kazzâz, "ed-Dirhemü'l-İslâmî el-Madrûb 'alâ't-Tirâzi's-Sâsânî li'l-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *el-Meskûkât*, (Özel Sayı), (Bağdat 1969, I-2, 29-31; Nezihî Aykut, "The Origin and Development of Islamic Coinage", *Arts, The Islamic World*, (1987), IV-3, 106-108;

Kataloglarda kaydı bulunan bu paraların basıldıkları yer ve basım tarihleri aşağıdaki gibidir.

Dinarların basıldığı yerler ve basım tarihleri (hicrî):⁷¹ Dımeşk, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86.

Dirhemlerin basıldığı yerler ve basım tarihleri (hicrî): İstahr 79, Dımeşk 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85; Bîrâmkubaz 79, 80; Basra 79, 80, 81, 82, 85; Cey 79, 81, 82; Sûku'l-Ahvâz 79, 80; Şakku'l-Tamara 79, 80, 81, 82; Fesâ 79, 80, 81; Fil 79; Kûfe 79, 80, 81, 82; Mâhu'l-Basra 79, 81; Merv 79, 80, 81, 84; Meysân 79, 80, 83; Erdeşir-Kurre 80, 83; el-Cisr 80; Cündişapur 80, 81, 83; Deşt-i Meysân 80; Râmehurmuz 80, 81; Sâbur 80, 81, 82, 84; Sûs 80, 81; Menâzır 80, 81, 83; Nehru Tîrâ 80; Hemedân 80; Cezîre 81; Mâhu'l-Kûfe 81; Ermeniye 81; Beyân 81; Rey 81, 82; Surrak 81; Furât 81, 82, 83; Abarkubâz 83; Debil 84, 85, 86; Vâsıt 84, 85, 86; Tiflis 85.

Bakır paralar (Fulûs): Sûs 82; Cey 83; Ammân.⁷² (Harita 1)

Kataloglarda yer alan Abdûlmelik dönemine ait paraları zikrettikten sonra burada, son olarak onun para reformu çerçevesinde ifade edilmesini gerekli gördüğümüz birkaç hususa daha yer vererek makalemizi bitirmek istiyoruz.

Bunlardan ilki Abdûlmelik'in reformuyla birlikte eski paralar yenileri ile değiştirilirken devletin bir ücret talebinin olduğuyla ilgilidir. Nitekim darphâneye getirilen 100 dirhem 1 dirhemnin odun fiyatı, parayı kesenin işçiliği ve tezyinatının masrafı için alındığı zikredilmektedir.⁷³

İkinci husus ise günümüzde olduğu gibi yeni paraların tedavüle çıkmasıyla, bir kısım insanların bunların sahtelerini yapmaya girişmiş olmalarıyla ilgilidir. Belâzurî, Abdûlmelik döneminde kalp para darbeden bir şahsın yakalandığını ve elinin kesilmeksizin cezalandırıldığından bahsetmektedir.⁷⁴ Halbuki babası Mervân döneminde aynı işi yapan bir adamın eli kesilmiştir. Mervân'ın vermiş olduğu bu cezayı Zeyd b. Sâbit duyduğunda "hak ettiği cezayı vermiş" diyerek onayladığı rivayet edilmektedir.⁷⁵ Abdûlmelik'in halifelğinde sahte para basanların cezalandırıldıklarına dair bir diğer uygulama ise Medine'de vukû bulmuştur. Vali Ebân b. Osmân kalpazana otuz kamçı vurdurmuş, ibreti alem için de onu şehirde gezdirmiştir.⁷⁶

Abdûlmelik'in para reformu sürecinde bastırıldığı ilk paralarda, Bizans impa-

→ →

Abdurrezzâk Defter, "Tatavvuru'l-Hattî'l-'Arabî 'alâ'l-Meskûkâtî'l-'Arabîyyeti hattâ Nihâyeti'l-'Asrî'l-'Abbâsî", *el-Mevrid*, (Bağdat 1986), IV, 46, 47.

⁷¹ Walker, *A Catalogue of the Arab-Byzantine*, 298, 299. Bkz. Nâsir Mahmûd en-Nakşibendî-Muhâb Dervîş el-Bekrî, *ed-Dirhemü'l-Umevî'l-Mu'arrab*, Bağdat 1974, s. 12-14, 27-37; Muhammed Bâkir el-Hüseynî, "Müdünü'd-Darb 'alâ'n-Nukûdî'l-İslâmîyye", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1974), V, 117; Tuncay Aykut, *Emevî Sikkeleri*, s. 15-20.

⁷² Ammân'da bulunan Emevîler dönemi bakır paralarının (fulus) büyük kısmını Abdûlmelik dönemi bakır paraları oluşturmaktadır. 'Adnân el-Hadîdî, agm, VI, 42-48. Bkz. Kudret Büyükoçşkun, "Amman", *DİA*, İstanbul 1991, III, 73.

⁷³ Makrizî, *Kitâbu'n-Nukûd*, s. 7; Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme*, s. 55.

⁷⁴ Belâzurî, *Futûh*, s. 658. Belâzurî 73/692 yılında Kûfe'de 'Ubeydullah b. Ziyâd'ın isminin yer aldığı kalp paraların varlığına dikkat çekmektedir. Bkz. Age, s. 655.

⁷⁵ Belâzurî, s. 658. Bkz. Florence E. Day, "The Tîrâz Silk of Marwân", *Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, (New York 1952), s. 61.

⁷⁶ Belâzurî, s. 658.

ratorlarından etkilendiği âşikardır. Abdülmelik'in Bizans imparatorları gibi paraların üzerine Kûfiye kıyafeti, uzun sakalı ve kılıç kuşanmış hali ile resmini koydurması, onun, bunu sırf bir taklitten öte, özellikle bir propaganda aracı olarak kullandığını göstermektedir. Nitekim bu paranın üzerinde halife kılıç kuşanmış olarak ve cihada hazır vaziyette durmaktadır.⁷⁷ Bunu halifenin İslâm devletinin ezeli düşmanı Bizans imparatorluğuna karşı bir meydan okuması olarak değerlendirmemiz mümkündür. Böylece halifenin bu görüntüsü elden ele, geniş kitleler arasında dolaşan paralar sayesinde bütün ihtişamıyla halkın zihnine nakşedilmekteydi. Görüldüğü gibi halife tarafından yeni bastırılan paralar, politik ve dini propaganda aracı olarak kullanılmıştır.⁷⁸ Yeni paraların, Suriye'de ve diğer İslâm coğrafyasında tedâvülde olan Bizans, Sâsânî ve diğer idarecilerin paralarının yerini almasıyla, halifenin egemenliği vurgulanmış, Müslüman dininin üstünlüğü öne çıkarılmıştır.⁷⁹

Para reformuyla Abdülmelik, bütün İslâm toplumunda kültürel ve siyasî bir bağ oluşturmaya yönelik büyük bir adım atmış, müstakil İslâm parasını bastırmakla Bizans karşısında siyasi bir işlev yerine getirmiş, merkezî hükümeti güçlendirmiştir. Standart hale getirilen parayla, İslâm ülkesindeki parasal birlik sağlanmış, vergi kayıpları azaltılmış ve bu durum da İslâm devletinin istikrarına katkıda bulunmuştur.⁸⁰

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Abdülmelik kendi döneminde İslâm coğrafyasında tedâvülde bulunan paralar üzerinde Hz. Peygamber, Dört Halife ve Emevî halifeleri tarafından kullanılan paraların ölçülerini muhafaza ederek tedricen paralar üzerindeki Bizans'a ait gayr-i İslâmî motifleri değiştirerek müstakil İslâm parasını bastırmıştır. Abdülmelik, Bizans imparatorlarından etkilenecek ilk kestirttiği paralar üzerine kendi resmi koydurmuştur. Fakat kısa süre sonra Müslümanların dinî formülünü paralar üzerine yerleştirmekle para reformunun son adımını atmıştır. Halife yeni bastırdığı paraları iç ve dıştaki düşmanlarına karşı dinî ve politik bir propaganda amacı olarak kullanmıştır.

İç savaşı sona erdirerek, siyâsî birliği yeniden sağladıktan sonra para reformuyla birlikte Abdülmelik b. Mervân, Bizans İmparatorluğuna meydan okumuş, ardında da Bizans'ın para tekeli kırılmış ve yeni bastırdığı paralarla da İslâm devletinin gücü bu devlete karşı göstermiştir.

İslâm coğrafyasında tedâvülde bulunan farklı gramajlarda ve muhtelif şahıslar adına bastırılan paraların standart hale getirilmesiyle de Abdülmelik, devletin azalan vergi gelirlerini artırmıştır.

Abdülmelik, para reformuyla sadece İslâm coğrafyasında parasal birliği değil,

77 *el-Meskûkâtu'l-İslâmiyye*, s. 23, 24. Bkz. İlyâs Baytar, s. 60. Bir diğer parada ise farklı bir propaganda malzemesi daha halka arz ediliyordu. Bu paraya göre Abdülmelik halife olarak ortada, yanında iki kardeşi bulunmaktadır. Cezîre valisi Muhammed halifenin kuzeyinde, yeni Irak valisi Bişr ise güneyinde durmaktadır. Chase F. Robinson, *Empire and Elites after the Muslim Conquest*, Cambridge 2000, s. 53.

78 Morrisson, s. 54, 55.

79 Morrisson, s. 58, 59.

80 Paranın siyasi bir işlev olması, para biriminin kuşatıcılığı ve parasal birliğin tesisi ile ilgili olarak bkz. Wim Duisenberg, "Euro, Birçok Dili Konuşan Para", *Deutschland*, (Ekim-Kasım 2003), V, 45, 46.

İslâm toplumunun kültürel ve siyâsî birliğinin tesisini sağlamada da büyük bir adım atmıştır. Para reformu ve diğer önemli icraatlarıyla Emevîlerin beşinci halifesi Abdûlmelik b. Mervân, sahip olduğu devletin bir imparatorluğa dönüşümünde büyük rol oynamıştır.

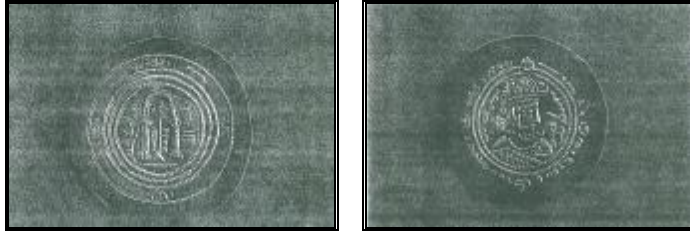
Kaynaklar

- » Abdurrahman Fehmî Muhammed, *Mecmûatu'n-Nukûdi'l-Arabiyyeti ve İlmu'n-Nümiyyât "Fecrû's-Sikketi'l-Arabiyyeti"*, Daru'l-Küttüb, Kahire 1965.
- » Allan, J., "Miskal", *İA*, Eskişehir 1997, VIII, 373.
- » Artuk, İbrahim, *Denizbacı Definesi*, Ankara 1966.
- » Artuk, İbrahim-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1970.
- » Askerî, Ebû Hilâl b. el-Hasan b. Abdullah b. Sehl, (395/1004), *el-Evâil*, haz. Abdurrezzâk Gâlib Mehdi, Beyrut 1997.
- » Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.
- » Aykut, Nezihî, "The Origin and Development of Islamic Coinage", *Arts, The Islamic World*, (1987)
- » Aykut, Tuncay, *Emevî Sikkeleri*, İstanbul 1982.
- » Bayındır, Abdülaziz, "Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Toplumunda Madeni Paralar ve Kağıt Paralar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2000.
- » Baytar, İlyâs, *Tatavvuru'l-Kitâbâtî'n-Nukûşi alâ'n-Nukûdi'l-Arabiyyeti (mine'l-cahiliyyeti hattâ'l-asri'l-hadis)*, yy trz.
- » Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ'-Ömer Enis et-Tabbâ', Beyrut 1987.
- » Broome, Michael, *A Handbook Islamic Coins*, Londra trz.
- » Broome, Michael, *A Handbook of Islamic Coins*, Londra trz.
- » Büyükoçşkun, Kudret, "Amman", *DİA*, İstanbul 1991, III, 73.
- » Câbirî, Muhammed 'Âbid, *Arap-İslâm Aklı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2001.
- » Corci Zeydân, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, sdş: Mümin Çevik, İstanbul 1976.
- » Defter, Abdurrezzâk, "Tatavvuru'l-Hattî'l-'Arabî 'alâ'l-Meskûkâtî'l-'Arabiyyeti hattâ Nihâyeti'l-'Asri'l-'Abbâsî", *el-Mevrid*, (Bağdat 1986).
- » Defter, Nâhid Abdurrezzâk, "Devâfî'u ve Esbâbu Ta'ribi'l-Meskûkât", *el-Meskûkât*, (Bağdat).
- » Dineverî, Abû Hanife Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, (Thk. Ömer Fâruk et-Tabbâ'), Beyrut.
- » Duisenberg, Wim, "Euro, Birçok Dili Konuşan Para", *Deutschland*, (Ekim-Kasım 2003), V, 45, 46.
- » Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Selâm (224/838), *Kitâbu'l-Emvâl*, (Thk. Muhammed Halil Herâs), Beyrut 1986.
- » Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Müderris-zâde Muhammed Atâullah Efendi, sdş: İsmail Karakaya, Ankara 1982.
- » Ehrenkreutz, Andrew S., "Studies in the Monetary History of the Near in The Middle Ages", *Journal of the Economic And Social History of the Orient*, Leiden 1992.
- » Erel, Şerafettin, *Nâdir Birkaç Sikke*, İstanbul 1970.
- » Erkal, Mehmet, "İslâm'ın İlk Devirlerinde Para ve Zekat Nisâbının Hesaplanması", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1985.
- » Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Hanbelî, (458/1065), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, Beyrut 2000.
- » Fevzî 'Atvî, *Fî'l-İktisâdî's-Siyâsî, en-Nukûdu ve'n-Nuzumu'n-Nakdiyye*, Beyrût 1989.
- » Florence E. Day, "The Trâz Silk of Marwân", *Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, (New York 1952).
- » Gerö, S., "Early Contacts Between Byzantium and the Arab Empire: A Review and Some Reconsiderations", *Proceedings of the Symposium on Bilâd al-Shâm During the Byzantine Period, (15-19 Kasım 1983)*, (Ed. Muhammed Adnan Bakhit-Muhammed Asfour), Ammân 1986.
- » Grohmann, A., "Tirâz", *İA*, Eskişehir 1997, XII-I, 235, 236.
- » Hadidî, Adnân, "Fulûsun Nuhâsiyyetün Ümeviyyetün fi 'Ammân", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1975).
- » Hadidî, Adnân, "Fulûsun Nuhâsiyyetün Ümeviyyetün min 'Ammân", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1975).
- » Hallâk, Hasan Ali, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn fi-Asri'l-Ümevî*, Beyrût 1986.
- » Hanbelî, Ebû Bekir Takiyuddîn Zeyd el-Cerâ'î, (883/1478), *el-Evâil*, (Thk. 'Âdil el-el-Ferîcât),

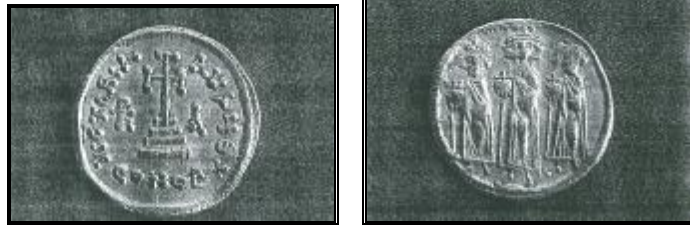
- Beyrut 1988.
- » Hasenî, Ahmed Hasen Ahmed, *İslâm'da Para*, çev. Adem Esen, İstanbul 1996.
 - » Hawting, G. R., *The First Dynasty of Islam, The Umayyad Caliphate AD 661-750*, Londra 2000.
 - » Hüseyin, Kusay, *Tecdidü'd-Devleti'l-'Arabîyyeti, Zemeni'l-Emevîyyîn*, Lübnan 1997.
 - » Hüseyinî, Muhammed Bâkir, "Müdünü'd-Darb 'alâ'n-Nuküdi'l-İslâmiyye", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1974).
 - » İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. 'Ömer, (300/913'ten sonra), *el-Mecelletu's-Sâbi' min Kitâbi'l-A'lâki'n-Nefise*, Beyrut 1988.
 - » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. ez-Zühri (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1996.
 - » İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali, (597/1200), *el-Muntazam fi Târihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, thk. Suheyl ez-Zekkâr, yy 1996.
 - » İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû'l-Kerem eş-Şeybânî 630/1233), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1989.
 - » Kallek, Cengiz, "Dânek", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 457, 458.
 - » Kallek, Cengiz, "Kırat", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 437.
 - » Kaplan, Michel, *Bizans'ın Altınları*, çev. İhsan Batur, İstanbul 2001.
 - » Kazzâz, Vedâd, "ed-Dirhemü'l-İslâmî el-Madrûb 'alâ't-Tirâzi's-Sâsânî li'l-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *el-Meskûkât*, (Özel Sayı), Bağdat 1969.
 - » Kermelî, Anistas, Resâilu fi'n-Nuküdu'l-'Arabîyyeti ve'l-İslâmiyye ve 'İlmu'n-Nümiyyât, Kâhire 1987.
 - » Küttübî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed b. Abdurrahman, (764/1265) *Fevâtü'l-Vefeyât*, I-II, (Thk. Ali Mahmûd Mu'avviz-'Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd), Beyrut 2000.
 - » Lane, Stanley -Poole, *Catalogue of the Collection of Arabic Coins*, Londra 1897.
 - » Mahmûd Bâkir el-Hüseyinî, "Şi'aru'l-Havâric 'alâ'n-Nuküdi'l-İslâmiyye el-Madrûbe bi'l-Kûfe", *el-Meskûkât*, (Özel Sayı), (Bağdat 1969), I-2, 32-35.
 - » Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme bi-Keşfi'l-Ğumme*, thk. Mustafa Ziyâde-Cemaleddin Muhammed eş-Şeyyâl, Kahire 2002.
 - » Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Abdülkadir, (845/1442), *Kitâbu'n-Nuküdi'l-Kadîmeti'l-İslâmiyye*, Konstantiniyye 1298/1880-1881.
 - » Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Beyrüt 1994.
 - » Mâzenderânî, Seyyid Mûsâ el-Hüseyinî, *Tarihu'n-Nuküdu'l-İslâmiyye*, Beyrut 1988.
 - » *Meskûkâtü'l-İslâmiyye*, el-Bank el-'Arabî el-Mahdûd, 1930-1980.
 - » Miles, George C., "Catalogue of Islamic Coins", *Numismatics of the Islamic World, Coins and Coinage of Palestine, Syria and Iraq*, (Ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 2003.
 - » Miles, George C., "Islamic Coins", *Numismatics of the Islamic World, Coins and Coinage of Palestine, Syria and Iraq*, (Ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 2003.
 - » Morrisson, Cécile, *Antik Sikkeler Bilimi Nümiomatik, Genel Bir Bakış*, çev. Zeynep Çizmeli Ögün, İstanbul 2002.
 - » Nakşibendî, Nâsır Mahmûd-Muhâb Dervîş el-Bekrî, *ed-Dirhemü'l-Umevî'l-Mu'arrab*, Bağdat 1974.
 - » Nassar, N. G., "The Arabic Mints in Palestine and Trans-Jordan", *Numismatics of the Islamic World, Coins and Coinage of Palestine, Syria and Iraq*, (Ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 2003.
 - » Özgüç, Tahsin -Tahsin Saatçi, "Altıntepe'de Bulunmuş Olan Emevî Sikkeleri (Altıntepe Define-si)", *Belleten*, (Ankara 1984), XLVII, 1192-1194;
 - » Rehâhile, İbrahim el-Kâsım, *en-Nukûd ve Devru'd-Darb fi'l-İslâm fi'l-Karneyni'l-Evvelîn*, (132-365/749-975), Kâhire 1999.
 - » Rıdvân, Henâ, "en-Nuküdu'l-'Arabîyye", *el-İctihâd*, (Beyrut 1997), XXXIV-XXXV.
 - » Robinson, Chase F., *Empire and Elites after the Muslim Conquest*, Cambridge 2000.
 - » Sahillioğlu, Halil, "Darphâne", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 501.
 - » Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 352.
 - » Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 369.
 - » Serjeant, R. B., "Material For A History Of Islamic Textiles Up To The Mongol Conquest", *Ars Islamica*, (Michigan 1942).
 - » Shaban, M. A., M. A., *Islamic History, A New Interpretation*, Cambridge 1971.
 - » Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Osmân (911/1505), *Tarihu'l-Hülefâ*, (Thk. Mahmûd Riyâd el-Halebî), Beyrut 1996.
 - » Süleymân, İsâ, "Dirhemâni Mühimmâni", *el-Meskûkât*, (Bağdat 1975).
 - » Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/932), *Târihu't-Taberî*, (Târihu'l-Ümem ve'l-

Mülûk), Beyrut 1997.

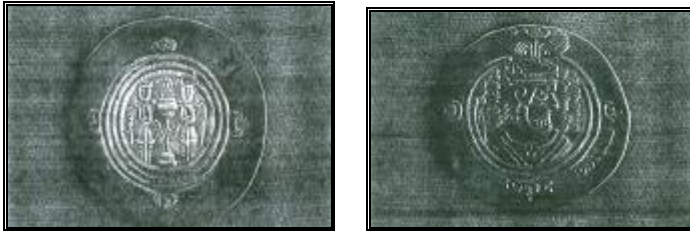
- » Theophanes, *The Chronicle*, An English translation of anni mundi 6095-9305 (A.D. 602-813), with introduction and notes, Harry Turtledove, Philadelphia 1982.
- » Walker, John, "Is the Caliph Bare-Headed on Umayyad Coins?", *The Numismatic Chronicle*, Ayrı basım, (1967),
- » Walker, John, "Some Early Arab and Byzantine-Sasanian Coins From Susa", *Archaeologica Orientalia in Memoriam Ernst Herzfeld*, New York 1952.
- » Walker, John, "Two Arab-Byzantine Dinars", *The British Museum Quarterly*, (Londra 1956).
- » Walker, John, *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins*, Londra 1956.
- » Walker, John, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, Londra 1941.
- » Walker, Sohn, *A Catalogue of the Arab-Sassanian Coins*, s. lxi; Vedâd el-Kazzâz, "Şi'ârun cedîd li'l-Havâric 'alâ nukûdi 'Atiyye b. el-Esved", *el-Meskûkât*, (Bağdat trz).
- » Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşiltan, Ankara 1963.
- » Yeniçeri, Celâl, *İslâm İktisadının Esasları*, İstanbul 1980.



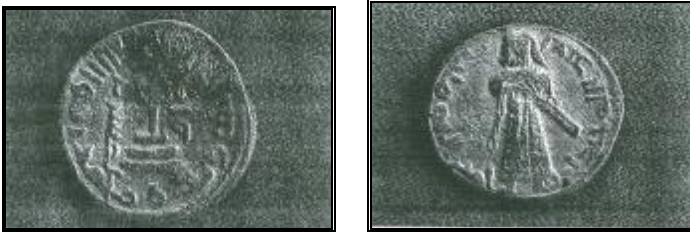
Resim 1- Arap-Sasani Parası (13-23/634-643), (el-Meskûkâtü'l-İslâmiyye'den)



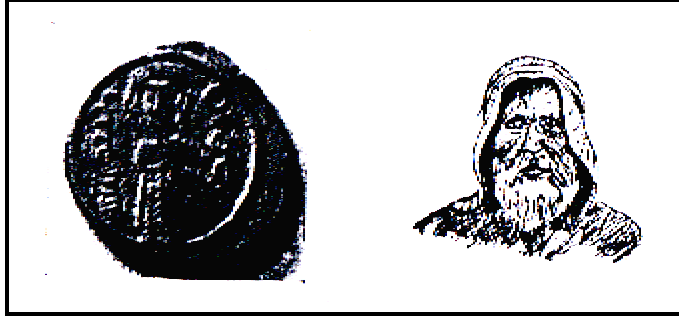
Resim 2- Bizans Parası, (el-Meskûkâtü'l-İslâmiyye'den)



Resim 3- Erken Dönem Emevî Parası (41-79/661-698),(el-Meskûkâtü'l-İslâmiyye'den)



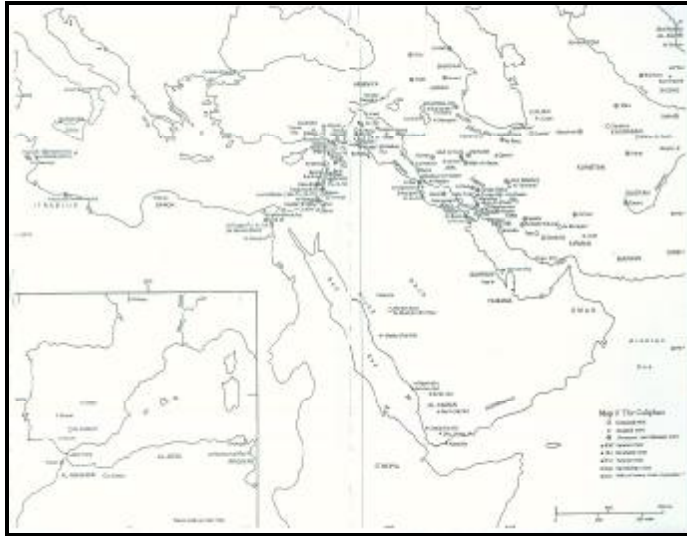
Resim 4- Abdülmelik'in Resmî, (el-Meskûkâtü'l-İslâmiyye'den)



Resim 5- Abdülmelik'in Para Üzerindeki Resmi, (John Walker'den)



Resim 6- Abdülmelik Dönemi İslâm Dinarı (79/698).
(el-Meskükâtü'l-İslâmiyye'den)



Harita 1- Emevî ve Abbâsîler Dönemi Para Basım Merkezleri, (M. Broome'den)